

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Управление образования администрации Каа -Хемского района

МБОУ СОШ с.Бурен-Хем

СОГЛАСОВАНО
ЗУВР Ооржак
/Ооржак О.Б./

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
учебного предмета «Родная (тувинская) литература»
для обучающихся 9-го класса

Составила учитель родного
языка и литературы Карди К.Б.

Бурен-Хем 2025

Тайылбыр бижик

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуңүзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңын үнелин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарына, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарына, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Эге школага чогаал дугайында өөренилген билиглерин кол ниити школага улам сайзырадып, литература – уран сөстүң байлаа деп билиндирбишаан, литература теориясында уран-чечен аргаларны кол ниити өөредилгеге школаның 5-6 класстарына ханы өөренир.

9-ку класска төрөөн чогаалга ажилчын программа Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунуң 2021 чылда үндүргени Тыва аас чогаалы болгаш литература. Ниити өөредилге черлериниң 5-9 класстарына чижек программаның сорулгаларына болгаш негелделеринге дүүштүр кылган. Өөредилге номунуң автору, ады, үндүрген чылы: М. А. Күжүгет, Л. Х. Ооржак. Тыва чогаал, Кызыл. 2022 ч. «Колниити өөредилгениң 5–9 класстарына «Төрөөн (тыва) чогаал» эртемниң чижек өөредилге программасына» (улаштыр – Программа) даянып, 5-7 класстарның «Төрөөн чогаал», 8-9 класстарның «Тыва чогаал» өөредилге номнарына дүүштүр кылдынган.

9-ку класска төрөөн чогаал эртемни өөредириниң сорулгазы:

1. Уругларның хар-назының аайы-биле дүүштүр тургускан чогаалдарны болгаш чогаал теориязын ханы өөредип, билиндирери.

Сорулганы чедип алырда шийтпирлээр айтырыглар:

1. Өөредиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдың теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүн өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннөш уткалыг чогаалдарны деңнеп;
- чогаал сайгарарына ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

2. Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медреселдиг көрүжүн хевирлеп, чогаалчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказына дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

3. Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;
- номчулгага сонургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

9-ку класска төрөөн чогаал эртемниң шингээткениниң түңнелдери

Бот-тускайлаң түңнелдер

- Чогаал эртеми тыва, орус болгаш делегей чоннарының культурлуг өнчүзүнүң чарылбас кезээ дээрзин медереп, ук эртемни өөренири чугула дээрзин билири;
- бодун долгандыр турар ниитилелге шын алдынары;
- өг-бүлезинге, ада-чуртунга ынак, оларның мурнунга харысалгалыг болурун медереп, бот-хуузунуң хамааты туружун тудуп билири;
- аажы-чаңын, амыдыралчы дуржулгазын бот-тускайлаң шын тодарадып, углап, сайзырадып билири;
- харылзажылга үезинде үзел-бодалын тодаргай, шын илередип, өскелерни дыңнап, оларның бодалдары-биле каттыжып азы каттышпайн тура, ниитиниң корум-чурумунга дүүштүр бодун алдынып билири;
- келир үеде амыдыралчы планнарын тургузуп, ону боттандыраарынче угланган сорулгаларны тургузуп билири;
- өөренириниң чугулазын база чаа билиглер шингээдирин медерелдии-биле угаап билип турары;
- төрөөн дылынга болгаш чогаалга ынак, аңаа хүндүткелдиг, хумагалыг болуру;
- төрөөн чогаал эртемниге танышкан чогаалдарын сайгарар таварылгада, шингээткен билиглеринге даянып база дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглап, сөс домааның чедингир, чараш болурун чедип алыры;
- бодун долгандыр чараш чүүлдү эскерип билири, сагыш-сеткилиниң байлак чорууру, үлегерлиг аажы-чаңныг болурунга белени;
- тыва, орус болгаш өске-даа чоннарның янзы-бүрү темаларга бижиттинген чогаалдарын номчуурунга бедик сонургалды;
- өске чоннарның культуразынга хүндүткелдиг болуру;
- өөредилге-шинчилел ажылдарына база харылзажылганың янзы-бүрү ажыл-чорудулгазын күүседиринге чугула медээлерни (словарь, энциклопедия, Интернет болгаш о.ө.) тып, шилип, ажыглап билири;
- сагыш-хөңнү байлак, кээргээчел, энерелдиг сеткилдиг аажы-чаңныг болуру, чараш мөзү-шынарга бодун белеткээри.

Метапредметтиг түңнелдер

Өөреникчилерге чогаал эртемни өске эртемнерниң теория-практиктиг билиглери-биле холбап өөредири, коммуникативтиг(харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), регулятивтиг (бот-угланышкынныг), чаа билиглерни угаап шингээткениниң түңнелдери.

Өөредилгениң угаап шингээдир бүгү талалыг кылдыныгларының түңнелдери:

- сөзүглелде медээлерниң хевирлерин тодарадып билир, кол теманы, ооң иштинде кирген бичии темаларны шын билип турары;
- чогаалдың аймаан, жанрын тодарадып билири;
- номчулганың янзы-бүрү: өөредилгиг, көргүзүглүг, таныжылгалыг хевирлерин ажыглап билири;
- янзы-бүрү хевирлерде бердинген сөзүглелдерден (чүгле сөзүглел, иллюстрациялыг сөзүглел, таблица, схема кирген сөзүглелдер) кол болгаш ийи чергениң медээлерин ылгап билири;
- дыңнап бижиир сөзүглелдер-биле ажылдап билири (кыска, шилилгелиг, долу дээш о.ө.);
- бердинген медээни (сөзүглелди) бир хевирден өске хевирже өскерттип, эдип-чазап, чаартып (план, таблица, схема тургузуп) билири;
- номчаан, өөрөнгөн медээни (сөзүглелди) тодаргай, кызыра, шилилгелиг, чогаадыкчы чугаалап билири;

- справочниктер, словарьлар, энциклопедиялар, өөрөдилге-шинчилел ажылдары, электроннуг номнар-биле ажылдап билири;
- анализ (өөренип турар чүүлүн сайгарары) болгаш синтез (өөренип турар чүүлүн херек кырында түңнээри) харылзаазын чүүлдештирип билири;
- чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны тодарадып билири;
- сайгарылгалыг, даап бодаашкынның чугааны чорудуп билири.

Предметтиг түңнелдер

- Чогаал эртемин өөренирининг онзагайын, чугулазын медреселдиг билип ап чорууру;
- чогаал эртеми чечен сөстүң уран-чечени болгаш чаражы, культурлуг аажы-чаң болгаш мөзү-шынарның көргүзүкчүзү боорун эки билири;
- чечен чогаал уран чүүлдүң тускай хевири бооп чоруурун болгаш уран чүүлдүң шупту хевирлери сырый харылзаалыг дээрзин билири;
- улустуң аас чогаалының аңгы-аңгы хевирлерин тодарадып база оларны авторлуг чогаалдардан ылгап билири;
- улустуң аас чогаалының хевирлери – үлегер домак болгаш чечен сөстөрни ылгап билири;
- кыска тоолдарны боду чогаадып шыдаары;
- эпиктиг чогаалдарда кол болушкуннарны тодарадып, оларның аразында харылзааларын, чөрүлдээлерниң чылдагааннарын тодарадыры;
- алгыш-йөрээлдерни аас болгаш бижимел чугаага ажыглап билири;
- маадырлыг тоолдарның уран-чечениниң онзагайын тодарадып, тайылбырлап билири;
- тыва литератураның төөгүзүнүн, сайзырап келгениниң үе-чадаларын билири;
- чогаалдың идея-тематиктиг уткаын бижиттинген үе-биле холбап, ниитилел амыдыралы болгаш культураның хөгжүлдесин чечен чогаал-биле чергелештир сайгарып билири;
- чечен чогаал сайгарылгазын литература-теориялыг билигге (тема, идея, сюжет, композиция, чогаал аймактарының жанр-хевирлери, ылгавырлыг талалары, дылдың уран чурумалдыг аргалары) даянып, ханы сайгарып билири, чогаалда көдүрген проблеманы тодарадып билири;
- документалдыг чогаалдарның онзагай талаларын барымдаалап, долу сайгарылгазын кылып билири;
- чогаал сайгарылгазының бүгү аргаларын (бижиттинген төөгүлүг байдалдары, тургузуунун онзагайы, дылының уран-чечени, тема, идеязы, уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаалы, чогаалда чечен үе, чечен девискээр дээш о.ө. талаларын) эки билири;
- чогаал сөзүглелиниң планын, тезизин тургузуп билири, план езугаар аас-биле азы бижимел-биле кыска уткаын тургузуп билири;
- литературлуг терминнерни, чогаалдан үзүндүлөрни, цитаталарны чогулгалыг ажыглап билири;
- чогаал сайгарылгазының азы харылзаалыг чугаа үезинде бодалдарын шын, тода илередип, монолог, диалог чугаа тургузуп азы ниити чугаага киржип билири;
- чогаалдарга хамаарыштыр литература-сайгарылгалыг ажылдарны шижээди, оларны аас-биле харыыларга азы бижимел ажылдарга ажыглап билири;
- чогаалда көдүртүнген чидиг айтырыгларга азы бердинген темага дүүштүр бижимел чогаадыкчы ажылдарны (эдертиг, чогаадыг, эде тургузары, удур чогаадыры дээш о.ө.) шынарлыг (класска азы бажыңга) кылып билири;
- сюжетти улаштыр чогаадып азы эде тургузар дээн чижектиг ажылдарга чогаадыкчы арга-шинээн көргүзүп шыдаары;
- каталог-биле ажылдап, солун-сеткүүл, телевидение, Интернет четкизинден медээлерни ажыглап билири.
- тыва, орус база эвээш санныг чоннарның, делегей литературазындан чогаалдарны назы-харыңга, сонургалдарыңга дүүштүр сеткил хайныышкынның хүлээп, сайгарылгалыг номчуп билири, делегей амыдыралынче делгем көрүштүг чогаадыкчы номчукчу болуру.

9-ку класска тыва чогаал эртемининг допчусу

Кириилде кичээл (3 шак).

Тыва литератураның төөгүзү. Тыва улустуң аас чогаалы болгаш литература. Аас чогаалы болгаш литература – сөстүң уран чүүлүнүн ийитөрел хевирлери. Аас чогаалының литератураны мурнай тывылганы, чурумалдыг аргаларны, эстетиктиг негелделерни

(принциптерни), хевирлерни тыпканы. Оларны литературага өнчү кылдыр дамчытканы. Тываның сураглыг тоолчулары. Аас чогаалының болгаш литератураныңаразында сырый харылзаазы. Тыва литератураның сайзырап келгениниң төөгүлүг оруу. Тыва литератураның укталган дөстери. Ооң хевирлеттинеринге аас чогаалының үлегер болганы, орус, моол болгаш кожа-хелбээ чоннарның литератураларының ужур-дузазы. Тыва литератураның тыптып сайзыраарына Тываның девискээринге үе-дүптен бээр нептерээн көжээлдерде бижикитерниң, ында бижиттинген чогаалдарның салдары. Тыва литератураның үндизлекчилери, оларның баштайгы чогаалдары, тыва литератураның сайзыралына кириген үлүг-хуузу.

Тыва Арат Республика үезиниң чечен чогаалының тывылганы, баштайгы базымнары (1920–1945 ч.ч.)

Тыва литератураның тыптып сайзыраарына төөгүлүг байдалдар. Национал бижикиниң чогааттынганы, өөредилге номнарының үнүп эгелээни, литературлуг дылдың терминнериниң хевирлеттингени. Чаа ырлар. Чогаалды демнежип чогаадыр чаңчылдың тывылганы. «Самбукайның чугаазы». Баштайгы тыва проза чогаалының тывылганы. 1920–30 чылдарда чечен чогаалдың онзагай талалары: аас чогаалааннны, массалы, литературлуг аймактарның, хевирлерниң чаа-латыптып турганы.

Шүлүк чогаалының сайзырааны. Моол дылда бижиттинген баштайгы шүлүк чогаалдары (М. Содунам “Ленин дугайында шүлүк”, Д. Барыкаанның “Марттың сези”). Тыва литература Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында (1941–1945 чч.). Тыва литератураның арат чонну сорук кирир күшболу бергени. 1942 чылда Тываның Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганы. Тыва чогаалчыларның «Улуг-Хем» альманагының тургустунганы. Орус совет чогаалчыларның тыва чогаалчыларга чедирген дузазы. Баштайгы чыындылар («Дайынчы кыйгы», «Чалы назынның кылажы», «Төрээн чуртувус дээш»). Баштайгы балладалар болгаш шүлүглелдерниң бижиттингени.

Проза чогаалының сайзырааны. С.К. Токаның «Мээң сактышкыннарым», «Тос чадырда» деп чогаалдарының «Араттың сөзү» деп тыва трилогияның эгезин салганы.

Шии чогаалының сайзырааны. В.Ш. Көк-оолдун, С.К. Токаның, С.Б. Пюрбюнүңшиилери.

Очулга ажылы. Орус болгаш делегей литератураларының тывадылче очулгазы. 1945–1957 чч. – дайын сөөлүндеги үе-чада, репрессия чылдары; Тыва литератураның совет үеде сайзыралы. 1957–1970 чч. – тыва литератураның быжыгып тургустунганы. Ол үеде литератураның сайзыралының социал-төөгүлүг байдалдары. Литература критиказының сайзырааны. Ук төөгүлүг үеде тыва литератураның аңгы-аңгы жанларының шапкын сайзырааны. Тыва чогаалчылар отрядының өскени. 1971–1985 чч. – тыва литератураның Эде тургустунуушкунга чедир үе-чадазы. 1986–1990 – Тыва литератураның эде тургустунуушкун чылдарында сайзыралы. Чечен чогаалдылгага чогаалдыкчы бодалдың хостуу, чогаалдарның улусчузу, аңгылы деп принциптерниң ролуң дугайында маргылдаалыг айтырыгларның тыптып келгени. Чамдык темаларның (Ленин, Октябрь, хувискаал, интернационализм...) чавырлы бергени. Шүлүк чогаалының уран-чечен болгаш идеялиг утка талазы-биле делгемчээни, философчу угланышкынының күштелгени, делегей көрүүшкүнүнүң болгаш эстетиказының ханылааны. Тыва прозаның улам ыңай сайзырааны. Тыва прозада чаа аттарның көстүп келгени. Чечен очулганың сайзыралы. Тыва шии чогаалында чаа-чаа темаларның тыптып келгени. Уран-чеченинде диалогтарның, монологтарның, репликаларның, детальдарның хүлээлгелериниң чаа деңгелче бедээни. 1991 чылдан бо хүннерге чедир – тыва литератураның амгы үе-чадазы, ооң сайзыралы. Тыва литератураның амгы үе-чадазына аңгылаарының боттуг барымдаалары. Тыва шүлүк, проза, шии чогаалдарының шапкын хөгжүлдэи, ында хевир-тургузуг, утка-шынар талазы-биле чаартылгалар, чаа эстетиктиг хевирлерниң догуннааны. Амгы үениң шылгараңгай чогаалчылары.

I-ги кезээ. Мөңгө даштың сарыны...

Тыва литератураның тыптып сайзыраарына үе-дүптен бээр Тываның девискээринге нептерээн көжээлдерде бижикитерниң, ында бижиттинген чогаалдарның салдары.

Буруңгу бижимел тураскаалдар (2 шак).

«Күлтегин», «Күлтегинге тураскааткан биче бирик», «Өөк-Туранкөжээзінде бирик». Орхон-Енисей девискээринде көжээлерде бириктерни (Орхон-Енисей бириктерин) төөгүнүн, дылдың, чогаалдың делегей чергелигтураскаалдары кылдыр санап турары. Көжээлерде бириктерни чогаалга хамаарыштырарының чылдагааннары болгаш барымдаалары. Ук чогаалдарның жанры, темазы, идеязы, тургузуу. Кол-кол овор-хевирлери: Күлтегиннин, Тонукөктүн болгаш өскелернин-даа. Көжээлерде бириктернин дылының уран-чечени: синтаксистигпараллелизм, метафора, диригжидилге, деңнелге, эпитеттерниажыглааны. Амгы тыва литературага ук чогаалдарныңсалдары,ужур-дузазы. Көжээлерде бириктерни чеченчидип очулдурарынга Ю.Ш. Кюнзегештин, А.А. Даржайның кириген үлүг-хуузу. Күлтегиннин, Тонукөктүн болгаш өске-даа бурунгу овор-хевирлернинтыва литератураның чогаалдарынче кирип келгени.

«Означенное суурдан тывылган тураскаал»

(Ю.Ш.Кюнзегештиночулгазы-биле) (1 шак).

Ю.Ш. Кюнзегештин көжээлерде бириктерни очулдуруп, чечен чогаал дылынче кириеринге, оларны үнелээринге кириген үлүг-хуузу. Чогаалды очулдурганының төөгүзү, утказы болгаш билдинмессөстөр тайылбыры. Күш-күл-тутук маадырның овор-хевиринден, чагыгларындан ооңмаадырлыг мөзүлериин илерээни. Шүлүктүн дылының уран-чечени.

Ю.Ш. Кюнзегеш «Көк-Эл» (1 шак).

«Көк-Эл» деп балладаның темазы. Тыва улустун эжелелге удур, хостуг, хамаарышпас чорук дээш демисежип чораанының дугайында лириктиг маадырның даап бодаашкыннары, оларның төөгү-биле холбаалы. Чогаалдың тургузуу, ооң тоожуушкуннуг аяны. Чогаалдың дылының уран-чечени, символиктиг метадораларныажыглааны, бурунгу төөгүлүг амыдыралды чиге дамчыдып турары. Улустун аас чогаалы-биле харылзаазы. Чогаалдың төөгүлүг, кижизидикчи ужур-дузазы. Чогаалдың сөзүглели-биле словарь-фразеологтук ажылды чорудары.

Ю.Ш. Кюнзегеш «Багырның хылыжы» (1 шак).

Археологтук казымалдардан тывылган хылыштын чогаал бижииринге майык болганы. Тема, идеязы. Балладаның утказының бадыткалдыг шынны, чоннун амыдыралын чеченчиди чураны. Бурунгу өгбелернин чөптүг демиселинин хайныгып үнгенинин чылдагааны, маадырларын хорум-базырыктарга орнукшудуп, саксалап чораны. Балладаның тургузуу. Бурунгу дайынчының эдилели мези-хылыш— символиктиг деталь овор-хевири. Дылының уран-чечени. Лириктиг маадырның уран-чечен даап бодаашкынының делгеми. Балладаның төөгүлүг ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтук ажыл: эзир түрлүг, күдер боттук, курайлашкан түме шериг, шунагай, мези, хилизинче, улчуккан, күзүңгүлүгселеме, чычы, торгу бүдээттинген деп сөстөрнин болгаш сөскааттыжышкыннарының уткаларын, чогаалдың сөзүглелинде ажыглалын тайылбырлаар.

А.А. Даржай «Бурунгунун изи-биле» (1 шак).

«Бурунгунун изи-биле» деп чогаалдың тема, идеязы. Бижиттингенининүндезин дөстери. Лириктиг маадырның төөгүге хамаарылгазы, ооң бурунгу Шүлүкчүнүн ажылын үнелээни. Өске литератураларныңбурунгу чогаалдары-биле харылзаалы. Чогаалдың дылының уран-чечени: эпитет, деңнелге, метадораларны ажыглааны. Үзүндүде риториктиг айтырыгларны ажыглаанының ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтук ажыл: Күлтегин, Тонукөк, Орхон, Иллиада, Игорь ноян, Боян, Гомер деп сөстөрнин, «хаттыг шуурган – халаптардан», «...Кайы хемче оскунуптун», «Кайы дагда шыгжап кааптын», «эгээртинемес культуралыг», «эра өттүр элеп читпес» деп одуругларның уткалары, сөзүглелде ажыглалының тайылбыры.

И.Б. Иргит «Көжээ дажы» (1 шак).

«Көжээ дажы» деп шүлүктүн темазы, идеялиг утказы. Тыва чоннунтөрөөн черинге, ооң төөгүзүнге хумагалыг болурунче угланган кыйгы, патриотчу хөөннү илереткени. Шүлүктүн тургузуу. Дылының уран-чечени: уран чурумалдыг аргаларның ажыглалы. Риториктиг айтырыг болгаш кыйгырыг домактарының ужур-утказы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: саңын салыр, кадагааты, тендишдивес, ынанган-дыр, чүректерге таңмаланзын деп сөстөрнүң болгашсөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш тайылбыры.

II-ги кезээ. Таңды, Саян – ийи сынның аразынга...

С.К. Тока «Каргыга чорааным» (2 шак).

Очерк жанрын сайзырадырынга чогаалчының киирген үлүг-хуузу. «Каргыга чорааным» деп очерктиң онзагайы, ооң тыва чечен чугааның төрүттүнеринге салдары. Тываның бүгү булуңнарында бир мөзүлөшчээ амыдыралды суртаалдаан болушкуннарны көргүзүп, арат чоннун кичээнгейиниң төвүнге турган айтырыгларны көдүргени. «Барлык ховузу», «Революцияның ачызында», «Садыг», «Лама, хамның мегези», («Арны кыза берген»), «Аал бөлүктүң хуралы», «Чаагай атты хей хүлээткен» дээш оон-даа өске эгелерниң уткалары. Чогаалдың тургузуу. «Каргыга чорааным» деп очеркте пейзаж болгаш портрет чурумалдарын ажыглааны. Дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: чут-чурааңгай, хоорзун, кылама, ыжыкталып чедип кээр, кызаа, эжин ышкынып, каргыс шагда, хелемечи, эмнээриниң улуу, авыралы-биле деп болгаш өске-даа сөстөрнүң болгашсөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш ажыглалы.

Чогаал теориязы. Очерк дугайында билиг (1 шак).

Очерк жанрының тодарадылгазы, өске жанрлардан ылгалы. Очерктиң хевирлери, оларның тус-тузунда тайылбыры. Очерктуң уjur-дузазы. Тыва литературада очерктер.

М.Ы. Идам-Сүрүн «Союспаң» (1 шак).

«Союспаң» – тыва литературада баштайгы баллада. Ооң аас чогаал болгаш амыдыралчы үндесиннери. Чогаалда болушкуннарның үези, девискээри. Аңгылар аразында демиселди чураны. Чөптүг эвес чоруктарга удур чааскаан туржуп үнген Союспаңның овор-хевири: мерген угаанныы, чоргаары, күштүү. Балладада романтиканың кол черни ээлээни. Балладаның өөредиглиг болгаш кижизидикчи уjur-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: «Союспаң» деп балладаның дылында үениң байдалын, кижиниң сеткилдериң илереткен бүдүн үе, ажылтөрүүр, чаргы-чаалы, коңгул, элчи, казылган, хаа, бозага, кылама, чаан-биле удаалажыр деп сөстөрнүң уткалары, оларны чөп ажыглааны.

Чогаал теориязы. Баллада бугайында билиг (1 шак).

Жанрның тодарадылгазы, тывылганының төөгүзү. Балладаның хевир-тургузуу, уткашынары. Тыва литературага баллада жанрының тывылганы. Балладаның янзы-бүрү хевирлери, чогаалдарның чижектери. Амгы тыва литературада баллада жанрының сайзыралы.

С.А. Сарыг-оол «Саны-Мөгө» (3 шак).

Шүлүглелдин тема, идеязы. Шүлүглелде чечен үе болгаш девискээр. «Човулаңның дөвүнчүү», «Чолдуң бедик чадазы» деп кезектерниң идеялиг уткалары. Маадырларның прототиптери. Саны-Мөгениң портрети, амыдыралчы туружу. Шүлүглелдин дылының уран-чечени. «Саны-Мөгө» деп чогаалдың кижизидикчи уjur-дузазы.

Словарь-фразеологтуг ажыл: тамы, чут, керзең, кичигене, шеңне, ай, бес, казырык, эштенчи, өөлөт, дөрбөт, делег, кинчи-бек, чажаң, албан, чанчын, чургаан, арбан, суму, өстү чазар, хавыяа болгаш өске-даа сөстөрнүң уткалары болгаш ажыглалы.

Чогаал теориязы. Шүлүк чогаалының лиро-эпиктиг хевириниң дугайында (1 шак).

С.Б. Пюрбю «Чечек» (3 шак)

«Чечек» деп шүлүглелдин бижиттингениниң төөгүзү. Шүлүглелде кол маадырларының овор-хевирлери. Шүлүглелдин дылының уран-чечени: эпитеттерни, метафораларны, деңнелгелерни, символдарны; улустуң ырларын, үлегер домактарны ажыглааны. Чогаалда композицияның элементилери – пейзаж болгаш портретти ажыглааны. Шүлүглелдин тургузуунда «онегин строфазын» ажыглааны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: тойлу, чолуктуруп, чадыккалак, күзег, эзирик, соот, кыр, кечим шай, урук, бошка, “кара өг”, манзыладыр, бөрзек, дескешпес, дизээлешкен бууралар дег, хырбача, чечээргектер, идээргектер, хувулгаан, Эжен чарлыы, сүргүүл,

аъттарывысчайып алды, дуокаалап, паараң, кара тамы деп сөстөрнүң болгаш сөскааттыжышкыннарының уткалары, ажыглалы.

С.Б. Пюрбю «Кара-Суг» (1 шак).

С.Б. Пюрбюнүң хамааты лириказының патриотчу хөөнүү. Төрөөнчөринге ынакшылын илереткениниң эргелелдии. Кижиниң төрүттүнгенчөриниң – биче төрөөн чуртунуң ыдыктыын, сеткил-хөөнгө тудужуналгааны. «Кара-Суг» деп шүлүктө Ава биле Төрөөн чөрин чергелештир алгааны.

С.Б. Пюрбю «Хайыракан» (1 шак).

«Кара-Суг», «Хайыракан» деп шүлүктөрдө төрөөн чөринде хемниболгаш ыдыктыг чараш дагны уран-чечен алгааны. Оларга ханыынакшылын, чоргааралын илереткени. Шүлүктө уран чурумалдыгаргаларның ажыглалы, адалгаларның болгаш риториктиг айтырыгларныңужур-дузазы.

Словарь-фразеологтук ажыл: онзаланыр, туруг, орнукшуттум,сөң, дүдүскек, дүндүүштелип, хүннеш черден, хажыың-биле, шимелгедеп сөстөрнүң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

З.А. Намзырай «Аяк хээлиг Тыва чуртум» (1 шак)

Чогаалчының төрөөн чер темазына бижиттинген шүлүктөрининутка- хөөнү.«Аяк хээлиг Тыва чуртум» деп шүлүктө өскөн-төрөөн чөрин алгаанының пафозу. Тыва чөриниң эрткен, амгы болгаш келирүелеринге бүзүрелдии, ооң ыдыктарын адап мөңгөжиткени.Шүлүктүң уран-чечени: эпитетти, метафораны, деңнелгени ажыглааны. Адалгаларның болгаш риториктиг кыйгырыгларның ужур-утказы.

Словарь-фразеологтук ажыл: хиндиинде, аяк хээлиг, хаажылаан,сырып, чолуң чогууп деп сөстөрнүң уткалары, ажыглалы.

Н.Ш. Куулар «Аңнаашкын соонда болчаг» (2 шак).

«Аңнаашкын соонда болчаг» деп чечен чугааның тема, идеязы.Тыва литературада төөгү темазын чаартырынга чогаалчының үлүү.Бурунгу түрк аймактар аразында эвилелчи болгаш чөрүлдээлиг харылзааларны чырытканы. Күрүне эрге-ажыы биле кижиниң хууамыдыралының аразында чөрүшкөктер.Чечен чугаада овор-хевирлер. Урандай биле Аялзының аразындаынакшылды көргүскени: кижини сеткилиниң нарыны, уяны, камгалалчогу, ынакшылдың ыдыктыг күжү.Чогаалдың дылының уран-чечени. Кижизидикчи ужур-утказы.

В. Ш. Көк-оол. «Хайыраан бот» (4 шак).

Тываның улустуң артизи, чогаалчы В.Ш. Көк-оолдуң чогаадыкчыажыл-чорудулгазы. Тыва культураны сайзырадырынга кириген үлүг-хуузу.

«Хайыраан бот» деп шииниң тыва литературада туружу. Темазыболгаш идеязы. Шаандагы Тывага херээжен кижиниң салым-чолункөргүскени, ооң кижизиг мөзү-шынарын чечен чурааны.Шиинде кол чөрүлдээ (конфликт): кол маадырның чырыткылыккүзели болгаш аңаа удур үениң чаңчылчаан езу-чуруму.Шиинде кол-кол овор-хевирлер. Караныңамыдыралга ынаа, тура-соруктуу, ынакшылга бердингени, дидими.Аваның, Сарыг-Ашактың,Седиптин, Кенден-Хуурактың болгаш өскелерниң-даа овор-хевирлеринмонолог, чугаа, иштики дүвүрел дамчыштыр илереткени.Шииниң сюжеди болгаш композициязы. Дылының улусчузу. «Хайыраан бот» деп шии дугайында үнелелдер.

Словарь-фразеологтук ажыл: чавагазын салбактаңар, кегегезинхиндиктеңер, харам бастыгар, Майдыр бурган эргиткен черге, Хомдучаазы, кужураткан хоюнче, таалың, шилеге, чаян-дөс, аксы-барылга,аът-боттуң шүүдели, аглаар, шүүдедир деп база өске-даа сөстөрнүң,сөс каттыжышкыннарының уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

Чогаал теориязы. Трагедия – шии чогаалының хевири (1 шак).

Трагедия – шии чогаалының бир хевири. Ооң тывылганының кыска төөгүзү, баштайгы авторлар болгаш оларның чогаалдары. Амгытыва шии чогаалында трагедия жанрының хөгжүлдези.

Немелде номчулгага сүмелзэн чогаалдар:

«Самбукайның чугаазы», Д. Барыкаан «Марттың сези», В. Көк-оол «Тыва чуртум».

III-кү кезээ. Дайын дээрге дарызыг чыт...

С.Б. Пюрбю «Тулчуушкунче» (1 шак)

Шүлүктүн тема, идеясы. Чогаалдың пафозу. Лириктиг маадырның, чоннун омур-хевиринин патриотчу хөөнүн көргүскени. «Тулчуушкунче» деп шүлүктүн тургузуу. Шүлүктүн уран-чечени: делгеренгей эпитет, деңнелге, метафораларны уранчыдып ажыглааны. Орус болгаш өске-даа төрөл аймак чоннарның литератураларында Ада-чурттуң Улуг дайынының темазына бижиттинген чогаалдар-билечангыс аай хөөннөшкээ. «Тулчуушкунче» деп шүлүктүн дайын чылдарында бүгү Тываның чонунун хей-аьдын көдүрүп турганы.

С.Б. Пюрбю «Кызыл кош» (1 шак)

Чогаалдың темазы, идеясы. Чогаалда чечен үе. Чогаалда омур-хевирлер. Балладаның тургузуу. Дылының уран-чечени, уран чурумалдыг аргаларны, ылангыя деңнелгелерни чедим-челиг ажыглааны.

Словарь-фразеологтук ажыл: сырыг ышкаш, сылдыс ышкаш, кожаа ышкаш, сыра болган хөнү, сыын ышкаш, чинчилер дег, торгу ышкаш, ужуп чанган дуруяа дег, согун ышкаш, алдын чыжыр эртинге дегдеп деңнелгелерниң, кашпал, хөректөр, дазыл баштыг даңза деп сөстөр болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткалары база ажыглалы.

С.А. Сарыг-оол «Белек» (3 шак)

«Белек» – тыва литературада баштайгы тоожу. Чогаалда чечен үе болгаш девискээр. Тоожуда кол-кол омур-хевирлер. Чогаалдың адының, пейзаж чурумалының символиктиг ужур-утказы. Тоожунун дылының уран-чечени, тожу диалектизин чедимчелиг ажыглааны. «Белек» деп тоожунун өөредиглиг, кижизидилгелиг ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтук ажыл: эндевейн, чылыгызмаар чимел, бораңнаар, бирээни дуйган, мону аккып бээр дээш, йоону берген хайдыл, буруй чаа бижик келген-дир, алдын уургайы, «стахановчулар», хокаштар, ынчап багынчыг чүве кылыр дээн-дир, олгыды баар мен, дашпылырлааш, чараш-аң, күдүрээ, Танды чимезин кижиге өлүрүптөтпес, тош, кавыыргаан уу-биле, кускун-хаай, кузук дээш оон-даа өске сөстөрниң болгаш сөс каттыжыышкыннарының уткалары база ажыглалы.

О.К. Саган-оол «Арат чоннун мурнундан» (2 шак).

Чогаалдың тематиказы, идеясы. Тоожукчу маадырның омур-хевиринин чогаалда туружу болгаш ужур-дузазы. Чогаалдың дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтук ажыл: найысылал, тууйбу, Барыын фронт, Кызыл Шериг, колхоз, ТАР, үгер-боо, кызыл кош дээш өске-даа сөстөрниң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

С.Пюрбю «Төрээн чонунун адын адап чаалажып чораан».

С.Тока «Чоннун оглу».

IV кезээ. Тос-ла чүзүн малымайны...

В.Л.Эренчин. «Дөнен-Шилгим» (1 шак)

«Дөнен-Шилгим» деп чогаалда тыва кижиниң эргелиг аьдынга эстетиктиг хамаарылгазын көргүскени. Аьттың омур-хевирин уран-чечен чурааны: дурт-сыны, дериг-херексели, аажы-чаңы, чоруктары. Лириктиг маадырның аьдынга чоргаараан сеткилин илереткени. Чогаалдың дылының уран-чечени. «Дөнен-Шилгим» – тыва шүлүк чогаалында малдың (аьттын) омур-хевирин дамчыштыр кижиниң чарашсынар, чоргаарланар сеткилдерин илереткен баштайгы чогаал. *Словарь-фразеологтук ажыл:* дөлем сыны, кастаар, аралчаалап деп сөстөрниң уткалары.

В.Л.Эренчин «Кадарчы уруг» (1 шак).

Шүлүктүн темазы болгаш идеясы. Кадарчы уругнун омур-хевирин, оон портредин чуруурунга детальдарны, диалогту чедимчелиг ажыглааны. Шүлүктүн дылының уран-чечени, чогаалдың ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтук ажыл: казылганныг, аланды, хеден, довурзактыг, чик деп сөстөрниң уткалары.

В.Л.Эренчин «Тере-Хөл» (1 шак)

«Тере-Хөл» деп чогаалдың аас чогаал үндесинни. Чогаалдың жанры, композиция болгаш сюжеди. Ында кирген овор-хевирлер, оларның тус-тузунда характеристиказы. Аваның овор-хевири: чагыг-сүмелии, угаанны. «Тере-Хөл» деп тоолдун уран-чечени.

Словарь-фразеологтук ажыл: сиилиңер, кыйгыртышкын, энчектелген, Мооду, мойналык, Тере-Нуур деп сөстөрнүң уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

Е.Т. Танова «Кара-Бай» (чогаалдан үзүндү) (3 шак).

«Кара-Бай» деп чогаалдың тематиказы, идеязы, бижиттинген үзениң идеологиязы. Кол маадырның овор-хевири, прототиви. Чогаалда өг-бүлө, амы-хуунуң болгаш ниитилел айтырыгларыну уран-чечен чурааны. Романның дылының уран-чечени.

В.С. Серен-оол «Өгже чалалга» (1 шак).

Шүлүктүң тема, идеязы. Лириктиг маадырның Өгге ынакшылын, хүндүткелин илереткен мөгейи. Өг болгаш өртемчей деп билиишкиннерниң харылзаазын философчу чурааны. Шүлүктүң тургуузуңуң онзагайы, строфиказы. Дылының уран-чечени: эпитеттерни, деңнелгелерни болгаш өске-даа чурумалдыг аргаларны ажыглаанының чедимчелии.

Словарь-фразеологтук ажыл: хараача, дүндүк, өлчейлиг хүн, бөгеже, базырыг, кожалан, сарыктыра салып кагган деп сөстөрнүң болгаш сөстөр каттыжышкыннарының уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелээн чогаалдар:

О.К. Саган-оол «Баян-Таланың кижизи».

С.С. Сүрүң-оол «Кижиниң намдары».

А. А. Даржай «Өгге йөрээл».

А.К. Үержаа «Артыжап көр».

А. Адаров «Көшкүн чон бис».

V-кү кезээ. Часпас дизе, хая көрүн...

А.А. Даржай «Онгар» (2 шак)

«Онгар» деп тоожунуң тематиказы, идеязы. Репрессия темазынчырытканы. Тоожуда овор-хевирлер. Боражыктың овор-хевири. Онгарны овор-хевирин дамчыштыр кол маадырның психологтук байдалын чедимчелиг чурааны. Тоожуда ниитилел, өг-бүлө, кижилерниң хууда харылзааларын чергелештир көргүскени. Тоожунуң дылының уран-чечени. Чогаалдың адының символиктиг утказы.

Словарь-фразеологтук ажыл: сайыт, даалга, чажыт, даңгырак, чогуур черлер, доскуул, күүседикчи сагылга-чурум, эде тургустунуушкун, сектер, дайзыннарны агартып эгелээн үе, Онза суд, ырмазыраар, «контрлар», «Улуг дүн» деп тоол-чугаа деп сөстөрнүң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

А.А. Даржай «Он рубль» (1 шак)

Чечен чугааның темазы, идеязы. Сериң кадайның болгаш оглу Мөнгүн-оолдун овор-хевирлерин дамчыштыр ада-ие болгаш ажы-төл аразында харылзаазын илереткени. Аваның аарыының дугайында бодалдарында, оглунга адрестээн монолог чугаазында оң иштики сагыш-сеткилин, психологтук байдалын илереткени. «Он рубль» деп чечен чугааның дылының уран-чечени: эпитеттерни, деңнелгелерни ажыглааны. Чогаалдың утказын ажыдарыңга, овор-хевирлер чургууруңга уран-чечен детальдарның ужур-дузазы: шаажанбузундулары, он рубль, саазын чечектер. Чогаалдың утказыңга албан-херек бижикирин киригениниң ужур-дузазы.

Словарь-фразеологтук ажыл: эжик касты, ырлаар-хааржак, дээвиир, так адыштапкаш, дүндүүндөн, чевег, орнукушудар, хем бажының мөөрүктери, маанай, мортук довурак, даштыкы янчыыр деп сөстөрнүң уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

Ф.Ш. Сеглеңмей «Тын дээш демисел» (3 шак).

Чогаалчы Ф.Ш. Сеглеңмейнин чогаадыкчы ажылы. «Тын дээш демисел» деп тоожунуң утказы, тематиказы. Ук тоожуда төрө херээңге, шажыңга, эртем-билигге хамаарыштыр көдүргенайтырыгларның чугулазы. Тыва чоннуң төөгүлүг кижилериниң бирээзи Монгуш Буян-Бадырғы ноянның дугайында бижээни. Тыва хуурактарның, лама башкыларның овор-хевиринге даянып, эртем-билигже чүткүлдүүн көргүскени. «Тын дээш демисел» деп чогаалдың дылының уран-чечени.

Словарь-фразеологтуг ажыл: өлбээн өл тынында, доорумбу, кешпи, камбы, чурагачы, шырылба, хамбырыма, бүүзе деп сөстөрнүн уткалары болгаш сөзүглелде ажыглалы.

**М.К.Өлчей-оол «Үш чүве кара», «Үш чүве дошкун»,
«Үш чүведудуу» (1 шак).**

Шүлүктөрнүн аас чогаал үндезинни. Дылының уран-чечени.

Э.Б. Мижит «Сүбедей» (2 шак).

Шүлүглелдин тема, идеязы. Чогаалдың тургузуунун онзагайы: Сүбедейниң кыйгызы, Черниң харыызы, Сүбедей биле Чингис-Хаанның аразында диалог, Харыы-кыйгы (Сүбедейниң ыры). Шүлүглелде окур-хевирлер. Философчу уткалы, дылының уран-чечени, кижизидикчи укур-дузалы.

А.А. Даржай «Тыва дылым» (1 шак).

«Тыва дылым» деп шүлүктүн темазы, идеязы. Төрөөн дылынгадыктыг хамаарылганы, ханы ынакшылды, идегелди, бүзүрелди илереткени. Кижиниң төрөөн дылының дамыр-ханда, чоннун төөгүзүндө, амыдыралында тудужун лириктиг маадырның өмүнээзинден уран-чечен илереткени. Тыва дыл – эртин, чаагай чол, алдар-ат деп билиишкннер. Шүлүктүн дылының уран-чечени: эпитет, метафора, диригжидилге, деңнелгелерни ажыглаанының ураны.

Словарь-фразеологтуг ажыл: сүзүүм, сүүзүннүг, түрлүг ыры, сеткил одун, дыртым болба, дээжизинден, канмыыл деп сөстөрнүн уткалары, сөзүглелде ажыглалы.

Немелде номчулгага сүмелзэн чогаалдар:

С.Тока «Дөңгүр-оол».

А.Бегзин-оол «Өгбелерим сылдызы», «Чеди ада төөгүзү».

9-ку класстың тыва чогаалга өөрөдилге-тематиктиг план

№	Темалыг бөлүктөр	шагы	Оң иштинде			
			Ч.С.	Хыналда ажыл	НН	ЧТ
1.	Кирилде кичээл.	3				
2.	I-ги кезээ. Мөңгө даштын сарыны...	7				
3.	II-ги кезээ. Танды, Саян – ийи сынның аразынга...	27	4	1	1	3
4.	III-кү кезээ. Дайын дээрге дарызыг чит...	8	1			
5.	IV кезээ. Тос-ла чүзүн малымайны...	8			1	
6.	V-кү кезээ. Часпас дизе, хая көрүн...	15		1	2	
ШУПУТУ		68				

Блок	Тема	Шак,хуу - саа	Өөреникчилерниңкүүседиружурлугкол- колажыл-чорудулгазы
Кирилде	Чечен чогаалдыңсайзыралы ныңоруу	1	Тывалитератураныңтыптып,сайзырапкелген орууншиңгээдири.Баштайгытывачогаалдар, оларныңбжиттингенонзагайларынбилири. Ниитимедээденчугулабодалдарны ылгап, демдеглеп билири. Башкызы, эш-өөрү-биле аас чугаага киржип,айтырыгларгатодахарыылапбилири . Литератураның сорулгазын билир, тыва литератураның үндезилекчилериниң чеченчогаалдың сайзыраарынгасалдарлыынбилири. Литературлуг терминнер: литературлуг маадыр, овур-хевир, тема, идея болгаш чеченчогаалдакөдүртүнгенчидигайтырыгла р,тывалитератураныңсайзырапкелгенорукт арыдээш о.ө. билиишкиннерниңужур- утказынбилири
Мөңгедаштыңсырыны			
Эрте- бурунгутураскаалд ар	Бурунгубижимелтурас каалдар «Күлтегин» (Культегингетураск ааткан бичебижик)	2	Орхон- енисейбижиктеритөөгү,дылбазачогаалсайз ыралыныңчажыттарыншыгжаан делегей чергелиг үнелиг чүүл дээрзин меде­реп билири. Бурунгу бижимелтураскаалдар,«Күлтегин»депчогаа лдадевискээр,овур- хевирлердугайындасайгарып билири. Тоожуушкункезектеринтодарадып билир. Төрээнчерингеынакшылды,шынчычоруктүкө ргүскени. Көжээде бижимелдерни сайгарып өөренириниң эге билиглерин шиңгээдири. Эрте- бурунгубижиктердечечен үе, чечен девискээр онзагайларын тывары
	«Означенное суурдантывылгантура скаал»	1	Чечен чогаалды сеткил-хайныышкынныг хүлээп, аянныг номчулганың негелделеринсагып номчууру. Чогаалдың бжиттинген аянының онзагайын, идеялиг утказынсайгарыпбилири.Чогаалдыңочулгаз ындаылдыңчурумалдыгаргаларынтодара дыпбилири.Сайгарылгалыгчүүлдер- билеажылдапбилири

Поэзия	КюнзегешЮ.Ш.	1	Балладажанрыныңкомпозициязыныңонзагайынтодарадыпбилири.Тема,идеяболгашсюжеттиңонзагайын,дылдыңчурумалдыгаргаларыныңажыглалынилередип билири.
--------	--------------	---	--

	«Көк-Эл»		Чогаалгаплантургузуп,эдертичугаалаары.Көк-Элдиңовурунунңсимволиктиговур-хевирин тургузары.Бижимелажылдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседир
	КюнзегешЮ.Ш. «Багырныңхылыжы»	2	Чогаалдыңтема,идеязынтодарадырүндезинниилередипбилири.Дылдыңчурумалдыгаргаларыныңажыглалынилередип турарын тодарадыры.Немелдематериалдарбилеажылдап билири
	ДаржайА.А. «Бурунгунуңизи-биле»	1	Чогаалдыңтема,идеязынтодарадыпбилири.Чогаалдыңадыныңсимволиктигутказын тодарадыры. Авторнунң туружун тодарадыры. Чогаалдың идеялиг утказыншиңгээдип алырынга үлегер домактарның, чечен сөстөрнүн салдарын билири. Ботхуузуунуңбодалдарынаас, бижимел логикигшынилередип
	ИргитИ.Б. «Көжээдажы»	1	Шүлүктүңидейлигужур-утказын,хамаатыпафостутодарадыры.Мөзүшынарайтырыныңфилософчу утказын тайылбырлаары.Чагыг мотивин илереткениниңонзагайын,чогаалдыңдылыныңонзагайынтодарадып,ужур-утказынсайгарыпшыдаары.Авторнунң туружунлириктигмаадырның овурунгадаяныпилередири
Класстандашк аарномчулга	МижитЭ.Б. «Кыйгы»	1	Чогаалдыңтема,идеязынүе,девискээр,шимчээшкиндузазы-билетодарадыры. «Шүлүк-боданышкын»дептерминничогаалсөзүглел ингедаяныптодарадыры.Тоожукчу маадырның овурун, аажы-чаңын тайылбыр номчулгага илередип билири.Бодунуң бодалынсөзүглелдергедаянып, аасболгашбижимел илередири
Таңды,Саянийисынныңаразынга			

Проза	ТокаС. К. «Каргыгачорааным» Чогаалтеориязы. Очерк	3	Тывалитературадаочеркжанрынсайзырадыр ынгачогаалчыныңсалдарынтодарадып билири. Чогаалдың кол болгаш иштики темаларын тодарадып билири.Тоожукчумаадырныңовур-хевирингеүнелелбээри,тодаргайүеничогоалд ачурааныныңонзагайынилередири.Дылдыңч урумалдыгаргаларыныңонзагайынтодарады ры.Бижимелажылдарныкүүседипбилири. Тывалитературадаочеркжанрыныңсайзырал ыныңтөөгүзүнбилири.Очерктиңхевирлерин тодарадыпшыдаары
-------	--	---	---

Поэзия	Сарыг-оолС.А. «Саны-Мөге»	4	«Саны-Мөге»депшүлүглелдинңтема,идеязынтодарады ры.ЧогаалболгашТыватөөгүзүнүң харылзаалыынтодарадыпбилири. Авторнунң чогаалды бижээниниң аянын, дылдың чурумалдыг онзагайын илередири.Чогаалдачечендевискээр,чеченүен ибадыткалдыгилередири.Шүлүглелдинңмаады рларыныңовур-хевирингеүнелелдибээри,прототипдепбилииш кингедүүштүрчергелештир сайгарыпбилири. Эгелергеплантургузары.Тывалитературадашүл үглелдиңонзагайсалдарлыынилередири. Бижимел ажилдарның янзы-бүрү хевирлерин күүседири. Аянынг ном-чулганың күүселдези
	Идам-СүрүңМ.Ы. «Союспаң» Чогаал теориязы.Баллада дугайындабилиг	2	М. Ы. Идам-Сүрүңнүң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы-биле таныжылга. Балладаныңбижиттингенүезин,аасчогаалы- билехолбаалыынтодарадыпбилири.Портрет,п ейзажтың темаболгашидея илередирингесалдарлыын тодарадыры. Лиро-эпиктигчогаалдаргахамааржырчогаалжанрлар ынкаптаары,балладаныңтургузуунуң,ужур-утказыныңонзагайынилередири.Литературлуг терминнерболгашбилиишкиннернибилир,сайг арылгагачогумчалыг,билдилигажыглапбилири
	ПюрбюС.Б.«Чечек»	5	«Чечек»депшүлүглелдиңкиирилдекезээниңужу р-утказынтайылбырлапбилири.Тема,идея-ның болгашкомпозициязыныңонзагайын тодарадып билири.

	Чогаал теориясы. Шүлүкчогаалыны ң	«Онегин строфазы» деп билишкенин база шүлүглелде чаңчылчаан тыва шүлүктүргүзүүнданылгалдыынтодарадыры. Композициятургузуундапортретболгашпейзажсалдарынилередири. Дылдың чурумалдыг онзагайының овор-хевирлер чуруурунга, идеялиг уткаилередирингесалдарлыынтодарадыры. Шүлүглелдинтывалитературадатуружунтодарадыры. Критиктиглитература-билеажылдап билири. Орусболгаш тывалитератураныдеңней сайгарыпбилири.
--	---	--

	лиро-эпиктигхевириниң дугайындабилиг		Лира-эпиктигчогаалдардугайындаөөренгенинкатаптаары. Укжанрныңчогаалдарының онзагайынтодарадыры. Литературлуг терминнер ажыглап, чогаалдысайгарары(литературлуг маадыр, овор-хевир, тема, идея, лира-эпиктиг чогаалдар, баллада, шүлүглел, шүлүктээнроман)
Поэзия	ПюрбюС.Б. «Кара-Суг»	1	С.Б. Пюрбюнүң хамааты лирикасын өөренири. Шүлүктүң философчу ужурутказынтодарадыры.
	ПюрбюС.Б. «Хайыракан»	1	Бойдусчурумалыболгашкижиниңамыдыралын чергелештир, аразындахарылзаалыын тодарагайлап, сайгарыпөөренири.
	НамзырайЗ.А. «Аяк хээлиг Тывачүртум»	1	Лириктигмаадырныңсагыш-сеткилилерээшкинингедаянып, авторнүңтуружунтодарадып билири. Чогаалда бижик демдектериниң идея тодарадырынга салдарынсайгарыпбилири. Чогаалдың дылының чурумалдыгонзагайын сайгарыпбилири
Класстандашк аарномчулга	Туң-оол О. К. «Тоолзугоранда»	1	ЗояНамзырайныңчогаадыкчыдопчу-намдары-билетаныжылга. Чогаалдыңадыныңсимволиктигутказынтодарадыпбилири.
			Чогаалды сайгарып билири. Бижик демдектериниң идеялиг салдарлыын тодарадыры. Чогаалдыаянныгырлапкүүседири
			О.К.Туң-оолдунчогаадыкчыажыл-херээ-билетаныжылга. Чогаалдыңадыныңидейлигутказыболгаштоожукчумаадырныңовурунсайгарыпбилири. Чогаалгахамаарыштырайтырыглар

			салыпбилири
Проза	КууларН.Ш. «Аңнаашкын соондаболчаг»	2	Номчаанчогаалынгадүүштүрсайгарылганыкыл ыпөөренири.Чогаалдыңтема,идеязынүе,девис кээрбайдалдарынтодарадыпсайгарыпбилири. Медерелдиг,аянныгномчууру,дылдыңчурумал дыгаргаларынилередири,оларныңчогаалгасал дарын тодарадыпбилири. Чечен чугааның сюжеттиг шугумунга план тургузары, кижизидикчи ужур-утказынтодарадыры.Төөгүболгашкүрүнеайтыр ыыдепбилиишкиннернибердингенайтырыглар га дүүштүр сайгарары. Төөгүде эрте-бурунгу түрктөр аразында эвилелчиболгашчөрүлдээлигхамаарылгаларны ң үнүп кээрчылдагааннарын өөренир.Урандай

			болгашАялзыныңовур-хевирлерингедаянып,хүлээлге(күрүнечергелиг)болгашса-гыш-сеткил(амы-хуунуң)чөрүлдээзидепбилиишкиннернисайгар ары. Боттугчүүлдерниң(детальдар)овур-хевирлерчүруурунгасалдарлыынтодарадыры
Драматургия	Көк-оол В. Ш. «Хайыраанбот» Чогаал теориязы.Трагед ия – шиичогаалыныңх евири	5	ДраматургВ.Ш.Көк-оолдуңчогаадыкчыажыл-херээ-билетаныжылга.Тывалитератураның сайзыралының төөгүзүнде шииниң быжыг туружун база тема болгашидея,сюжет болгаш композициязынтодарадыры. Чөрүлдээниң чидиг талалары болгаш маадырларның овур-хевир, сюжет шугумундатодаилереттингенинөөренири. Чуртталганыңүнези,ынакшыл,мөзү-шынарайтырыгларынхереккырындаамыдырал - билехолбаштырыпсайгарары.Бижимелажылда рныңанзы-бүрүхевирлеринкүүседири. Чогаалдыңтрагедияжанрынгахамаарышканлит ературлугтер-миннер-билеажылдаары:трагедия, чидигчөрүлдээ, эрте-бурунгуГреция дээш о.ө. «Хайыраанбот»деп шиидугайындасайгарылгалыгчүүлдер-билеажылдап билири

Россия чоннарыныңлитерат уразы. Делегейлитература зы	ШекспирВ. «Ромео билеДжульетт а»	1	Чогаалдыңтемаболгашидеязынилередири. Шекспирниң чогаалдарының тыва дылда очулгазының дугайында өөренири. Очулгаажылынгадүүштүрханыбилдилигболуру нилередири.С.Б.Пюрбюнүңочул-галарының («онегинстрофазы»)дээштиинтодарадыры
Дайындээргедарызыгчыт			
Поэзия	ПюрбюС.Б. «Тулчуушкунче»	1	Шүлүктүңтемаболгаш идеязын тодарадыры. Лириктиг маадырның овуру-биле бүгү чоннуң сеткил-хайныышкынныг овор- хевиринтодарадыры. Амыдыралда боттуг барымдааларга даянып, чогаалда болуушкуннарныболгашмаадырларныңовур- хевиринчергелештирсайгарары.

			Шүлүкчогаалының долусайгарылгазынкүүседири
	ПюрбюС.Б. «Кызыл кош»	1	Балладаныңбижиттингентөөгүзү,темаболгаши дея,тоожукчумаадырныңмурнунданхамаатыту ружубедикчырыттыганчоннуңниитиовур- хевиринкөргүскенин тодарадыры. Тыва чоннуң Кызыл Армияга дузазын база төөгүлүг үеничураанының онзагайынтодарадыпсайгарары. Чогаалдыңкомпозициязынилередири.Шээжи- билеаянныгномчулганыкүүседири
Проза	Сарыг-оолС.А. «Белек»	4	Тывалитератураныңтөөгүзүндетоожунуңтуруж унтодарадыры.Чогаалдыңбижиттингентөөгүзү, чоннуңниитибедиккөдүрлүүшкүnnүгбазабайда лдаргадүүштүр овор-хевирин көргүскениниң онзагайын тодарадыры. Дылдың чурумалдыгаргаларынажыглаанытема,идея,с южетболгашкомпозициязынсайгарарындадээ штиин тайылбырлапбилири
	Саган-оолО.К. «Арат чоннуңмурнундан»	2	Тывалитературадаочеркжанрыныңсайзыраар ынгаО.К.Саган-оолдуңкииргенсалдарын тодарадыры. Чогаалдыңидейлигугланыышкынынболгаштем азынилередири.Тоожукчумаадырның оворун тода ажыдып билири. Чогаалда социал-төөгү болгаш мөзү- шынарайтырыгларынкөдүргенинбодунуу- билебилип турарын тайылбырлап шыдаары

Класстандашкаар номчулга	Щипачёв С. П. «Тыва өңнүктеримге»	1	Тыва литератураның сайзыралына С. П. Щипачёвтуң кириген үлүүн тодарадыры. Очулгалары-биле таныжары. Совет болгаш тыва чогаалчыларның эп-найыралдыгажыл-чорудулгазының дугайында шүлүктерде илере-реттингенин тодарадып билири. Найырал темазынга бижимел ажалдарны күүседир
Тос-лачүзүнмалымайны			
Поэзия	Эренчин В. Л. «Дөнен-Шилгим»	1	Көшкүн чоннарның ёзу-чаңчылдарында Шүлүкчүнүң чогадыкчы ажал-херээ-биле таныжылга. Чогаалдың

	Эренчин В. Л. «Кадарчыруг»	1	Чогаалдың идея болгаш темазын илередири. Тыва шүлүк чогаалының сайзыралында ынакшыл темазынга бижиттинген баштайгы чогаал-биле таныжары. Чогаалдың идеялиг тутказыни илередириг деталь, диалогтарның салдарын сайгарып билири
Проза	Танова Е. Т. «Кара-Бай» (тоожудан үзүндүлөр)	4	Е. Т. Танованың чогадыкчы ажал-херээ-биле таныжылга. Тоожунуң идеялиг угла-нышкынын болгаш теманы илередири. Чогаалда чечен үе, чечен болуушкунну илередип, үениң идеолог тут угланышкынын сөзүгүл болгаш амыдырал-биле холбаптайылбырлапшыдаары. Колмаа дырнычовуру болгаш ооң прототивиниң дугайында сайгарып билири. Чогаалда социал-төөгү, өг-бүлө, хууамыдырал болгаш ниити-леламыдыралын көдүргөнайтырыгларны бодунуу-биле билгенинге даяныптайылбырлаары. Дылдыңчурумалдыгаргаларына жыггаанының онзагайдээшти интайылбырлап билири
Поэзия	Серен-оол В. С. «Өгжечалалга»	1	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Тыва чоннуң эрте-бурун гудан бээр оран-савазынга— өггөхүндүткел ёзуунилереткенин

			өөренири.«Өг», «октаргай» деп билиишкиннерниң философчу утказынтодарадып билири.Шүлүк чогаалының долусайгарылгазынкүүседир
--	--	--	--

Аспасдизе,хаякөрүн

Проза	ДаржайА.А. «Оңгар»	3	Чогаалдыңсимволиктигадыныңутказынтодарадыпбилири. Тоожуда ниити чуруттунган овур-хевирлер-биле ажылдаары. Чогаалда социал-төөгү,мөзү-шынарайтырыгларыныңкөдүртүнгенинсөзүглелгедаяныптайылбырлаары. Маадырларның аажы-чаңыга үнелел кылып билири. Чогаалда «оңгар» чурумалынмаадырныңиштикисагыш-сеткиилередириніңчепсээдээрзинтайылбырлаары.Литературлугтерминнеражыглап, чогаалсөзүглелингедаянып,«кижи»,«өг-бүлө»
-------	-----------------------	---	--

			болгаш«ниитилел»депбилиишкиннернисайгарып,тайылбырлапбилири
	ДаржайА.А. «Он рубль»	2	Чеченчугааныңтемаболгашидеязынтодарадыры.«Адаларболгашуруглар»темазын чогаал база херек кырында амыдырал-биле холбап, улуглар болгаш уруглартемазын сайгарыпбилири. Кырган-ава Сериңниң ооң оглу Мөңгүн-оолдуң аразында хамаарылгазында чидигайтырыгны көдүргенин ханы сайгарып билири. Аваның сагыш-сеткилиниң иштикибайдалын(психологтуг)монологдуз азы-билеилереткенинсайгарыпбилири.Детальдарның(боттугчүүлдерниң),албанбижиктериниңидейлигутка-хөөнүнилередирингечеченчугааныңсалдарлыынтодарадып билири. Дылдыңчурумалдыгаргаларынажыглааныныңонзагайдээштиинтайылбырлапбилири

	СеглеңмейФ.Ш. «Тындээшдемисел»	3	Ф. Ш. Сеглеңмейниң чогаадыкчы ажил-чорудулгазын өөренири. Чогаалдың идеялигүтка-хөөнүн болгаш тематиказынилередипбилири. Социал-төөгүболгашчүдүлгеайтырыгларынсөзүглелгеболгашхереккырындаамыдыралдабайдалдаргадаянып,тодаргайүелердеидеологтугугланыышкыннар-билехолбаштырсайгарыпбилири. Маадырларганиити болгашбот-тускайлаңүнелелдиберипбилири. Бедикбилигчедипалыркүзелдиг,бергеорукэрткентываламаларныңболгашхуурактарның омур-хевирин сайгарыпбилири.Чогаалдың тургузуунуң,дылыныңонзагайынтотдаргайлапбилири.НомсаңынгаболгашИнтернет-курлавырлар-билеажылдап билири
Поэзия	Өлчей-оолМ.К. «Үшчүвекара». «Үшчүведошкун». «Үшчүведудуу».	2	Шүлүктүң тема болгаш идеязын тодарадыры. Чогаалдың аас чогаалы-биле холбаазынилередип билири, шүлүк чогаалының үштээн тывызык-шүлүктөр деп хевир-билеажылдапбилири. Шүлүктү сайгарып билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайдээштиин тайылбырлапбилири

Россиячоннарының литературазы. Делегейлитература зы	РаспутинВ.Г. «Диригчораашчерлеутпа»	1	Шүлүктүңтемаболгаш идеязын тодарадыры. Шеригхүлээлгезиниңдугайындачугаагабодалынилередип,киржипбилири
Поэзия	МижитЭ.Б. «Сүбедей»	4	Шүлүглелдетема,идеянытодаргайлап,чеченүениңонзагайынтайылбырлап билири. Чогаалдыңкомпозициятургузуундаонзагайталаларны:Сүбедейниңкыйгызын,Черниңхарыызын, Шүлүглелди Сүбедей болгаш Чиңгис-Хаанның диалогун, харыы-кыйгыны базаСүбедейниңырызын,авторнуңфилософчуугаап-бодашкынынилередипбилири.Чайгарыпбилири

ДаржайА.А. «Тывадылым»	1	Чогаалдатема,идеянытодаргайлапбилири. «Шүлүк-тураскаадыг» деп билиишкинни тайылбырлап билири. Чогаалдың идеялигугланышкынын лириктиг маадырның, ооң хамааты туруштуун сайгарып, илередипбилири. «Ыдык»,«ат-алдар»болгаш«чоннуңсалым-чолу»депбилиишкиннерниңутка-хөөнү-биле ажылдап билири. Дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглаанының онзагайдээштиин тайылбырлапбилири. Чогаалдысеткил-хайныышкынныг,шээжи-билеаянныгномчууру
Шупту:	68ч.	

